

flødiggjorde de permanente anlæg og beskyttelsesomkostningerne, den fjernede derfor monopolkompagniernes eksistensberettigelse og begunstigede de redere, hvis kapital var mobil. I Nederlandene stod nye kredse parat til at udnytte denne situation, kapitalinteressen i hvalfangst overgik fra byernes storkøbmænd til en bredere kreds af passive kapitalister, der ved spredning af deres investeringer i flere partsrederier kunne udnytte og sikre sig imod de stærkt svingende resultater af de enkelte ekspeditioner. Denne udvikling kunne ikke kopieres i Danmark, hvor et tilsvarende milieu ikke eksisterede, og under den skærpede konkurrence havde den privilegerede fangst ikke de gevinstmuligheder, som den havde haft i ly af Noordse Compagnies monopol.

Dr. Dalgård gør selv opmærksom på mangelen på detailundersøgelser, der kunne danne grundlag for en velunderbygget redegørelse for dansk-norske erhvervsforhold og økonomisk politik i årene mellem Kalmarkrigen og Svenskekrigene i århundredets midte. Han har selv ved sine tidligere afhandlinger ydet væsentlige bidrag til vort kendskab til dette emne, og har med sin disputats gennemarbejdet det måske mest karakteristiske eksempel på vækstpolitikken og dens vilkår i tidens dansk-norske økonomi. Man må håbe, at dr. Dalgård vil finde tid til at fortsætte sine studier, og at han vil lade dem munde ud i den samlede fremstilling af periodens økonomiske historie, der så klart savnes.

NIELS STEENSGAARD

HARALD BEHREND: Die Aufhebung der Feldgemeinschaften. Die grosse Agrarreform im Herzogtum Schleswig unter Mitwirkung der Schleswig-Holsteinischen Landkommission 1768–1823. Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins. Band 46. Neumünster, Karl Wachholtz Verlag, 1964. 152 sider. 18 DM.

Harald Behrends afhandling er opdelt i to afsnit, et kortere om slesvigsk landbrug før reformen, et længere om hovedemnet. Den meget instruktive oversigt over ejendoms- og befolkningsforhold i hertugdømmet Slesvig i det 18. århundrede er simpelthen uundværlig, hvis man skal læse de følgende afsnit om udskiftningsreformerne med fuldt udbytte. Desværre får man ikke samtidig tilfredsstillende statistiske oplysninger om jordejere, jordbrugere og jordløse landboere, men fortrinligt er det, at »Register« (s. 143–49) giver korte forklaringer på alle forekommende begreber vedrørende bebyggelses- og brugsforhold.

Man savner en oversigt over alle benyttede trykte og utrykte kilder, men fodnoterne viser, at Behrend flittigt har søgt til den ældre og nyere agrarhistoriske litteratur, tysk og dansk, lige fra Georg Hanssens bane-

brydende arbejder til Troels Finks og Ole Widdings disputatser (af nyere danske afhandlinger synes han dog ikke at kende arkivar Poul Rasmussens). De utrykte kilder er omtalt i noter s. 10 ff., navnlig arkivalier i Landesarchiv Schleswig-Holstein, hvor det flittigst udnyttede materiale er Abteilung 25, den ovennævnte slesvig-holstenske landkommissions akter, der i 100 år havde henligget i Gottorp Slots kældre, hvor en del af materialet led skade. Lakunerne har dog kunnet udfyldes med arkivalier fra centraladministrationen i København. Behrend gør i korthed rede for kildernes karakter, samt for citater og oversættelser fra dansk (nutidige, bortset fra Jyske Lov, hvor han går helt tilbage til Nikolaus Falcks højtyske tekststudgave fra 1819).

Det er ganske interessant at se, hvorledes Behrend så at sige motiverer disse studier ved at fremhæve nødvendigheden af en agrarpolitik. »Heute verlangt zum Beispiel die europäische Integration eine Entwicklung der Landwirtschaft, deren Ausmass kaum abzusehen ist und deren Bewältigung ohne wirksame Lenkung und Mithilfe des Staates unmöglich erscheint, wie die jüngste Vergangenheit bereits bewiesen hat. Eine klare agrarpolitische Konzeption sollte nicht nur auf einer kritischen Auseinandersetzung mit den vielfältigen berufsständischen und parteipolitischen Ansichten und Forderungen, sondern auch auf einer immer tiefergreifenden Kenntnis der Landwirtschaftsgeschichte beruhen. Aus dieser Sicht erhält die agrarhistorische Forschung eine Aufgabe und Verantwortung, über die sie sich sehr wohl im klaren ist« (s.12). Behrend tilføjer, at mangler ved den historiske opfattelse af landbruget, der indtil det sidste århundrede har været hovednæringsvej, kun understreger nødvendigheden af yderligere forskning. – Efter dette skulle danske landbohistorikere vel egentlig føle et vist medansvar for en ny jordlovgivning, der bryder med snart 300 års bondebrugs-beskyttelse!

Forfatteren påpeger, at fællesskabets ophævelse har formet sig højst forskelligt i de tyske lande. Indenfor det daværende danske hertugdømme Slesvig banede den storslåede opgivelse af landsherre-ejendomsretten til almindingerne vej for en nydannelse indenfor bondebruget, en middel- eller småbrugsklasse – et anerkendelsesværdigt resultat af en social befolkningspolitik, bemærker Behrend. At der var forholdsvis lidt adelsgods i Slesvig muliggjorde en stabilisering af de større bøndergårde (Vollbauernbetriebe), men respekten for bøndernes rettigheder hindrede den nødvendige arrondering af de enkelte brug.

Den rationelt gennemførte udskiftning, med sammenlægning og arrondering af den enkelte bondegårds jorder (die Flurbereinigung) er i vor tid et af de vigtigste led i landbrugets strukturændringer, et problem der må løses i sammenhæng med afviklingen af den middelalderlige landsbyform.

Behrend fremhæver, at den tyske agrarpolitik af i dag har opmærksom-

heden henvendt på det danske landbrug, hvis fremragende produktivitet for en stor del skyldes den forbilledlige udskiftning og udflytning fra landsbyerne. Han minder om, at det slesvigske landbrug spiller en særlig rolle ved de nuværende vesttyske reformbestræbelser, ikke mindst fordi hertugdømmet Slesvig indtil 1864 udgjorde en del af den danske helstat.

Afhandlingen giver en kort, men nyttig oversigt over datidens slesvigske landbefolkning. Indenfor denne stod *Feldinteressent* (Vollbürger) overfor *Halbbürger* (Kätner, Inste). Terminologien var mangfoldigere end i kongeriget. Gårdbrugernes samfund eller fællesskab blev betegnet som Bauernschaft, Bauerlag, Bondelag, Dorfschaft, Egerschop, Feldkommune, Grandelag eller Nachbarschaft. Om fællesskabets medlemmer var selvejere eller fæstebønder havde, som allerede Georg Hanssen fremhævede, ingen indflydelse på dets karakter. Ved arv og køb fandt gård-delinger sted; opdeltes gården så stærkt, at en beboer kun besad 1/16 gård, gled han vistnok oftest ud af bondefællesskabet. En særstilling havde Gaardsete og Wurtsitzer, der ikke entydigt kunne bestemmes som Feldinteressent eller Halbbürger. Der var – som utvivlsomt også i Nørrejylland – husmænd, der havde mere jord end mangan gårdmand.

Størst indflydelse havde i reglen de bønder, der besad mest jord, vel også fordi de var de største skatteydere. Bondefællesskabets beslutninger blev udført ved een eller flere »embedsmænd«: Bauernvogt, Grandefoged, Höftmann, Videfoged, Achtmann, Hegungsmann, Oldersmand og Op-holtsmann nævnes. Behrend omtaler ikke nærmere de »Bauernschaftsbeschlüsse«, der svarer til vore »vider« og »vedtægter«, men henviser til Eugen Wohlhaupter: *Rechtsquellen Schleswig-Holsteins* (Kiel 1938). Her er et område, hvor også et dansk initiativ vil være på sin plads.

Kätner og Insten (husmænd og inderster) skildres som et bredt landbefolkningslag, hvis to grupper vanskeligt kan skilles ud fra hinanden. Kätner (kådnere) kunne være selvejere eller fæstere på kron-, adels- eller kirkegods. Egentlig var Hufen-, Bohls- og Stavenkätner indsidere hos gårdbrugerne, mens Dorfkätner må sammenholdes med kongerigets gadehusmænd. De kan ikke have levet udelukkende af deres småbrug (Katen) og burde vel ligesom Insten også omtales som håndværkere eller daglejere. Kun Heuerinsten er ved selve navnet betegnet som dem, der arbejdede for andre; de karakteriseres som landsbysamfundets nederste sociale lag. Var der da ingen »fattige« og »stakler« (gamle, invalider), alle de praktisk talt erhvervsløse, som kongerigske skattemandtaller og folketællinger har i så stort tal?

Nøjere tilknytning til hovedemnet har analysen af jordfællesskabet i ager, eng og på overdrev. Behrend påpeger, at der m. h. t. de enkelte bønders dygtighed og held som landbrugere kunne gøre sig store forskelle gældende, hvilket styrkede en tidlig tendens til at beholde de til-

delte jordlodder i uafbrudt besiddelse og undgå ny fordeling; varig indhegning af visse jorder forekom. Hvad engfællesskabet angik, var det kun nødvendigt at fastsætte det antal kreaturer hver enkelt »Feldinteressent« havde krav på. Ved fællesgræsningen på overdrevene blev det oprindelige jordfællesskab bevaret længst. »Feldgemeinschaft« kunne på den tid også betegne bøndernes fælles ejendomsret, der imidlertid omfattede højst forskellige besiddelsesforhold. Behrend skildrer en række kvotasyttemer, der tjente til bestemmelse af de enkelte bønders brugsrettigheder, og regeringens forsøg på – af fiskale hensyn – at holde udviklingen under kontrol. Beskatningsforholdene blev efterhånden ret komplicerede; også husmænd, ja i visse amter endog inderster, svarede o. 1770 en del af plovskatten.

Den dyrkede del af landsbyernes jordtilliggende kunne variere fra under 20 til over 80%, viser eksemplerne s. 30. Landsbyer med lange, smalle agerskifter var almindelige på Gesten og i det østlige Slesvig (Gewandörfer). Rebning foregik endnu som på Jyske Lovs tilblivelses-tid, også når almindingsjord blev bragt under kultur. Alsædsbrug (Einfelderwirtschaft) fandtes især på indmarker; ved opdyrkning af almindinger opstod et græsmarksbrug (Wechseland), idet nogle jordstykker blev besået i 2 til 5 år, hvorefter de i længere perioder atter blev fællesgræsning. I det 16. og 17. årh. var der opstået en art kobbølbrug, som efter holstensk eksempel også fik indpas på adeligt bøndergods i det østlige Slesvig, ledsaget af levende hegn. Ved eksempler påvises, at en Halbhufner kunne have betydeligt mere jord end en Vollhufner i samme landsby. Ret udførligt omtales ejendomsret og brugsret til overdrev (Allmende); husmænd, der betalte skat, havde i reglen græsningsrettigheder (dog ikke på Als), indersterne derimod ikke.

Storkapitlet om jordfællesskabets ophævelse indledes med et kort rids af regeringens agrarpolitik (væsentlig efter Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland), hvorefter følger en mere indgående skildring af den slesvig-holstenske landkommissions virksomhed. Christian VII.s instruktion af 16. maj 1768 »war nach Art des 18. Jahrhunderts vom Gedanken einer enzyklopædischen Vollständigkeit geprägt«, siger Behrend. Var alle kommissionens opgaver blevet tilfredsstillende løst, ville der næppe i dag være brug for nye landbrugsreformer. Fæsteafløsning, ophævelse af livegenskabet, udstykning af domæner og alt for store bøndergårde samt nyopdyrkning og tiendeafløsning var ligesom fællesskabets ophævelse blandt hovedopgaverne. Bortset fra nedlæggelsen af de kgl. domæner, der gennemførtes på 20 år, havde disse reformer ikke nøje forbindelse med udskiftningen. – Den slesvig-holstenske landkommission stod umiddelbart under generallandvæsenskollegiet i København, og en del af dens betænkning fra efteråret 1769 gik næsten uændret igen i forordningen af 26. januar 1770, men ikke alle kommissionens ønsker blev

opfyldt (jfr. Fink, s. 180), hvilket til dels skyldtes vanskeligheder ved at komme til rette med jordbesidderne.

Ofte satte bønderne sig imod den nye jordfordeling, og landkommissionen måtte søge at tvinge dem ved administrativ praksis. Enkelte store jordbesiddere kunne have interesse af at bevare fællesskabet, men kommissionen var i højere grad end generallandvæsenskollegiet indstillet på at lette adgangen til ophævelse. — Behrend gør rede for den tekniske side af reformen, opmåling og bonitering, med det herhen hørende protokol- og kortmateriale. Boniteringen blev uensartet, idet de lokale normer var forskellige. Da disse forhold kunne få indflydelse på skatteansættelsen, bestræbte regeringen sig for at opnå en enhedsnorm. Ikke blot jordens anvendelse (agerjord blev højere ansat end overdrev), men også beliggenhed, ja endog årstid og vejrlig kunne få indflydelse på boniteringen. Speciel marsk- og gesttaksering udeblev, og den ønskede sammenlægning af andele fandt ikke sted. Man overlod fortrinsvis boniteringen til Feldinteressenten selv, der kendte forholdene bedst; kun i tilfælde af uenighed udnævnte amtmand eller landkommission boniteringsmænd.

Fordelingen af jorden i forbindelse med udskiftning skete ofte ved lodtrækning, men talrige omstridte forhold kunne give anledning til proces og ny jordomdeling. Ved privataftaler om mageskifter af jordstykker opnåede bønderne i andre tilfælde en mere tilfredsstillende ordening. Jordbesidderne varetog deres forpagteres interesser og landkommissionen tilsvarende de kongelige fæsteres. Øde gårde, som landsbybønder i mange år havde forpagtet i fællesskab, fik de nu tilbudt mod at betale plovskat. *Halbbürger* deltog som regel ikke i udskiftning af agerjorden, heller ikke i tilfælde, hvor de havde betalt skat af en plovandel. Landkommissionen værnede her gårdbrugerne mod indgreb i, hvad der måtte anses for deres ejendomsret. Fordelingsgrundlaget kunne være mark guld, otting, fjerding eller plov; andre fordelingsprincipper forekom også. Behrend viser ved eksempler, at man i de nye jordebøger tilstræbte en egalisering, således at antallet af »boniterede tønder« nøje svarede til inddelingen i 1/1, 2/3, 1/2, 1/3, 1/4 og 1/8 plov. Der kunne opstå strid om, hvorvidt jorden skulle fordeles efter skatteydelse eller den faktiske jordbesiddelse. Det sidste blev fra 1786 gældende lov, men løste ikke alle fordelingsproblemer. Husmænd og udenbys jordbesiddere fik således ikke andel i den udskiftede landsbys agerjord.

Interessant er skildringen af de mange særlige forhold, bl. a. i forbindelse med stuf, ornum og særkøb før fordelingen (også omtalt af Fink, s. 180 ff.). I spørgsmålet om reunionsretten, d. v. s. retten til generhvervelse af ejendomme, der var udskilt fra jordfællesskabet, udtalte landkommissionen sig for en fuldstændig ophævelse, mens centralregeringen ud fra fiskale overvejelser ikke kunne slutte sig hertil. Derimod gik kommissionen ligesom de stedlige myndigheder i højere grad

ind for gårdbrugernes interesser, hvor centralregeringen – som Behrend fremhæver – viste »eine ausgeprägte Kätner- und Instenfreundlichkeit«. Indførelsen af mere stabile jordbesiddelsesforhold truede med at trænge de underste befolkningslag ud af landbrugersamfundet. Takket være regeringens omsorg fik husmænd dog ofte *Abfindungsland*, især almindinger eller overdrev, hvorved der opstod talrige kolonier, Katendörfer. Behrend anfører – med henvisning til den drøftelse, der var et væsentligt led i forberedelsen af den danske forordning af 1781 – at bevislig *ret* til græsning til held for husmandsbefolkningen ikke blev det afgørende. Affindelsesarealet blev ofte sat i forhold til kvægantal (heste, hornkvæg og får omregnet til samme enhed). For Halbbürger, der ikke svarede skat, men havde ubegrænset græsningsret, gjaldt et gennemsnit af de sidste 20 år. I Hollingstedt protesterede gårdbrugerne, idet de hævdede, at indersterne hver især kun havde fået en sådan andel i fællesgræsningen, som gårdene uden for stort afsavn kunne tilstå dem; 17 inderster beregnede imidlertid »sorgfältig und gewissenhaft«, at de tilsammen havde haft en gennemsnitlig græsning omfattende 34 heste, 62 køer og 55 får, og i henhold hertil fik de 16 % af græsningsarealet. Til sammenligning kan anføres, at kolonister i Ellingstedt gjorde krav på hver 4 heste, 4 køer og nogle får, men landkommissionen tilstod dem kun 2 heste, 1 ko og 2 får hver. Eksempler viser, at husmænd og inderster kunne komme op på 8–15 ha land (vistnok uhørt i kongeriget); i reglen fik de naturligvis langt fra så meget, men dog åbenbart, i kraft af en mere omfattende sædvane-græsning, betydeligt mere jord end danske husmænd, specielt på øerne. – Udflytningen, der var af vidt forskelligt omfang i de enkelte landsdele, er af Mager (*Entwicklungsgeschichte* 2, s. 245) anslået til rundt 10 %.

Da landkommissionen i 1823 blev ophævet, var agrarreformen i det væsentlige gennemført. Fællesskabets ophævelse stod i Slesvig i nøje forbindelse med indførelsen af koppelbrug, hvad Behrend dog ikke indgående skildrer. (Det ligger nær at minde om, at der for kongerigets vedkommende savnes undersøgelser af bøndergårdenes drift i perioden efter udskiftningen. Ikke mindst vil det være af interesse at se, hvilken indflydelse godsejerne har haft på denne meget vigtige side af den store jordreform. I hvert fald en del godsarkiver indeholder et, ganske vist ofte ret spinkelt, materiale til belysning af dette forhold). År 1771 var endnu kun 18 % af de slesvigske landsbyer nået til ende med *die Verkoppelung*, flest i Nordborg og Sønderborg og dernæst i Tønder og Flensborg amter. Gennemførelsen af denne agrarreform faldt tidsmæssigt sammen med en landøkonomisk højkonjunktur (i en landsdel med så betydelig kvægavl er det dog rigtigt – som Fink s. 186 f. i »Udskiftningen i Sønderjylland« – også at henvise til kvægsygens indflydelse). Behrend fremhæver, at regeringen i Slesvig viste sin gode vilje til at hæve bønder-

nes levestandard ved i stor udstrækning at give afkald på kronens ejendomsret til almindinger. Som en modydelse fra bøndernes side skulle den socialt svagere stillede og jordhungrende Halbbürger-befolkning forsynes relativt godt med jord. B. taler om »die so charakteristische Schaffung eines wirtschaftlich gesicherten Klein- und Mittelbauertums«.

Selv om »økonomisk sikret« er meget sagt og heller ikke var, hvad »die kleinen Leute« (Halbbürger) selv turde regne med, jfr. noten s. 140, forstår man udmærket forfatterens stærke understregning af, hvad det betød, at kollektiv besiddelse (eller brugsret) blev afløst af privat ejendomsret til jorden. »So wie in der Geistesgeschichte der Beginn der Neuzeit mit der Renaissance, dem Humanismus und der Reformation einsetzt, beschliesst in der Agrargeschichte die Feldgemeinschaftsauflösung das Mittelalter. Erst diese Reform schuf die materielle Grundlage für den Eintritt des Bauertums in die moderne Gesellschaft« (s. 141).

Når Behrend til slut vender sig mod den traditionelle »idealistiske« historiefremstilling, der tillægger ophævelsen af livegenskabet (og stavnsbåndet) større betydning, og B. i stedet hævder, at for en realistisk betragtning er ophævelsen af jordfællesskabet væsentligere, må en historiker med interesse for begge reformer blidt protestere mod sammenligningen. Den er urimelig af flere grunde, men mest fordi der er en dybtgående sammenhæng, selv om man nok så meget søger at udskille jordreformen som en landbrugsteknisk bedrift for sig, uafhængig af reformtilhængernes stilling til bøndernes vilkår iøvrigt. Ligesom stavnsbåndsløsningen i Danmark forudsatte en udskrivningsreform, der sikrede det tilstrækkelige antal soldater til rigets forsvar udenom godsejerne, bærer jordreformen vidne om, at en forbedring af bøndernes kår (og i nogen grad også landarbejdernes) tillige blev et rent praktisk formål, i nøje forbindelse med det medmenneskelige syn, der til lykke for bondestanden mere og mere gennemtrængte oplysningstiden, ikke blot flertallet af skribenterne og de udpræget bondevenlige politikere, men også administrationens mænd og en række fremtrædende godsejere.

F. SKRUBBELTRANG

AXEL LINVALD: Kong Christian VIII. Før Eidsvoldgrundloven. København, G. E. C. Gad, 1965. 456 sider. Illustreret. 38,25 kr. – Kong Christian VIII.s Breve 1796–1813. Udgivet af Det kongelige danske Selskab for Fædrelandets Historie ved AXEL LINVALD under medvirken af ALBERT FABRITIUS. I–II. København, G. E. C. Gad, 1965. 366 + 293 sider. 50 kr.

Det værk, som rigsarkivar Axel Linvald påbegyndte om kong Christian 8., nåede han ikke at fuldføre. Det kan ikke undre; værket var lagt